

zaliznychnoyi profesijno-tehnicnoyi osvity v Ukraini [Development of railway vocational education in Ukraine]. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3100>. 3. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh orhanizatsiy Ukrainy. F. 1. Op. 77. Spr. 711. Ark. 85–87. 4. Ibid. F. 1. Op. 77. Spr. 762. Ark. 31–50. 5. Ibid. Spr. 725. Ark. 87–102. 6. Ibid. Spr. 719. Ark. 73–89. 7. Ibid. Spr. 714. Ark. 39–56. 8. Ibid. F. 4924. Op. 19. Spr. 102. Ark. 3. 9. Ibid. F. 1. Op. 77. Spr. 704. Ark. 3, 125–126, 168. 10. Ibid. F. 5193. Op. 1. Spr. 421. Ark. 2–6, 12. 11. Ibid. F. 4924. Op. 19. Spr. 99. Ark. 1–4. 12. Ibid. F. 1. Op. 77. Spr. 664. Ark. 56–57. 13. Ibid. Spr. 715. Ark. 7–27, 62–78. 14. Ibid. Spr. 732. Ark. 2, 48–49. 15. Ibid. Spr. 720. Ark. 51–57. 16. Ibid. F. 4924. Op. 19. Spr. 247. Ark. 1. 17. Ibid. F. 1. Op. 77. Spr. 672. Ark. 15–51. 18. Ibid. Spr. 695. Ark. 35–69.

Sergiy Onischenko

TRAINING AND PROFESSIONAL FULFILLMENT RAIL SECTOR WORKERS UKRAINIAN SSR IN 1960'S

The article is about the training and quality assurance of professional staff for the railways of the Ukrainian SSR during the 1960s, their level of education and the process of adaptation in the production environment. The processes of formation of the training system for rail transport were carried out in complex contradictory social and economic conditions. An extensive training network was created that combines traditional specialist educational institutions (technical schools, technical schools and universities) and technical training at railway departments (individual training, advanced school, masters' schools, courses). Powerful and especially popular was the system of correspondence education. The indicated positive tendencies manifested primarily in raising the educational level of transport workers, especially locomotive service and a noticeable increase in the share of engineering and technical workers. Ensuring rail transport was largely managed by the personnel of mass professions, while there was a sharp shortage of engineers and technicians. Their duties were mostly practiced. This was also influenced by the lack of proper incentives for young professionals, the unresolved housing issue and the general lack of prospects for continued work in the field of rail transport. Under the influence of the introduction of technical reconstruction, the structure of training was changed, new profiles and specialties were allocated, new educational institutions were created, and, consequently, their number increased.

Key words: railway industry, professional personnel, qualification, «schools of advanced experience», lecture courses.

УДК 316.647.66:329.73(477)«XX»

Валерій Островський

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО СПРОТИВУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Стаття пропонує авторське бачення проблеми трактування, структурування, узагальнення, переосмислення в новому ракурсі домінуючих ознак феномена українського спротиву 1950–1980-х рр. Проведена аналітика опирається на факти, вміщені в монографіях, колективних працях, статтях знаних та маловідомих дослідників, у збірках документів, енциклопедичних виданнях.

Ключові слова: дисидент, інакомудство, національно-визвольний рух, опозиція, спротив.

Доля України складалася таким вигадливим чином, що доволі тривала частина її історії писалася під диктування із сусідніх владних палаців чи кабінетів. Нащадкам славної Русі раз по раз доводилося виборювати право на самоіснування, внаслідок чого мирним землеробам не залишалося нічого іншого, аніж виплекати в собі ген здатності до неперервного протистояння чужинцям. Особливо яскраво протестні настрої українців проявилися у вирі подій першої половини ХХ ст., коли на чільне місце вийшла ідея ствердження нації у формі незалежного державного організму. Поразки революції 1917–1921 рр., визвольних змагань 1920-х – 1940-х років, здавалось би, назавжди впокорили багатолітніх бунтарів. Здавалось би, комуністична ідеологія, котра стала квазірелігією новітньої імперії радянського зразка, остаточно запанувала у створеній більшовиками УРСР. Але в 1950-х – 1980-х рр. отой, роз'ятрений болем ген, модифікуючись відповідно до ситуації, проявився феноменом протидії жорсткому тоталітарному Молоху.

Ще до започаткованої Михайлом Горбачовим «перебудови», задовго до розпаду «великої зони», зарубіжні і вітчизняні вчені обирали для досліджень теми, пов'язані з опором владному режимові в УРСР у другій половині минулого століття. Після проголошення довгоочікуваної незалежності ці шукання лише похввалилися, адже їх результати є актуальними, справляють значний вплив на формування національної ідентичності «постсовкових» обивателів. На сьогодні жодна спроба творення нових інтерпретацій з окресленої тематики не обходиться без покликань

на розвідки М. Прокопа [24], І. Лисяка-Рудницького [18], Л. Алексєєвої [39], Б. Кравченка [40], Ю. Зайцева [10–13], В. Барана [5–6], Ю. Курносова [16–17], Г. Касьянова [15], А. Русначенка [25], О. Бажана [1–4] і Ю. Данилюка [1; 4], Є. Захарова [14], Я. Сека [27–35], опозиціонера й історика І. Геля [8], філолога О. Обертаса [21], ще низки, поки що менш знаних у професійному середовищі. Вони сформували відповідний термінологічний апарат, увели в науковий обіг калейдоскоп реконструйованих епізодів, сформулювали свої гіпотези, доведення, пояснення, зрештою, намагалися об'єктивно, всеохоплююче відобразити перебіг протистояння між свідомими українцями й авторитарною машиною.

На теперішній час опрацьовано, оприлюднено, без перебільшення, масив відповідних історичних джерел. У їх переліку сотні експозицій малих і великих музеїв, статей самвидавної, автентичної періодики, публікацій мемуарних, усних історичних матеріалів, архівних документів. Після ухвалення пакета антикомунізаційних законів стали доступними фонди таких, раніше закритих, установ, як архіви Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України (СБУ). Їхні досьє, накопичені впродовж десятиліть боротьби з «ворогами народу», «українським буржуазним націоналізмом», «антирадянцями», приховують ще немало таємниць і очікують зацікавлених у їх розгадуванні.

Мета цієї публікації, скоріше, є теоретичною, не передбачає обстеження й опису артефактів. Вона задумана як авторська спроба вирішення давно назрілої потреби осмислення, структурування, узагальнення, розгляду під іншим кутом зору якостей українського спротиву другої половини ХХ ст. Кожній такій якості властиві унікальні параметри, а поєднання унікалів складає цілісний феномен явища. Уся проведена аналітика опирається на факти, вміщені в монографіях, колективних працях, статтях згаданих вище та маловідомих авторів, у збірках документів, енциклопедичних виданнях.

Перш, ніж приступити до розкриття сутності теми, необхідно відповісти на питання, яке полягає в коректності вживання назв, що стосуються суспільних протестів, їх напрямів, складових і форм виражень у повоєнній УРСР. На сьогодні історіографи запропонували та обґрунтували чимало визначень ключових обігових дефініцій. Так, Л. Алексєєва, Ю. Курносов, Г. Касьянов послуговуються лексемами «інакомислення», «рух інакомислячих» [39; 17; 15, с. 47–120]; І. Лисяк-Рудницький, Б. Кравченко, Ю. Зайцев, В. Баран, Г. Касьянов, О. Бажан, Б. Захаров – «дисидентство», «дисидентський рух» [18, с. 455–466; 40, р. 250–251; 10; 6, с. 46, 99; 15, с. 121–176; 2–3; 14]; Ю. Зайцев, Ю. Данилюк і О. Бажан – «опозиція», «опозиційний рух» [10; 12–13; 9]; Ю. Курносов, Г. Касьянов – «опір», «рух опору» [16; 15, с. 4–11]; А. Русначенко – «національно-визвольний рух» [25]; М. Прокоп – «народна самооборона» [24]; І. Гель – «визвольний рух» [8]; Ю. Зайцев – «рух проти режиму» [10; 13] тощо. Взагалі, як помітно, дослідникам притаманна ситуативна непостійність, їх поняття нашаровуються, переплітаються, по-різному поєднуються в контекстах. Зокрема, І. Гель уважав «дисидентами» представників націй, які входили до складу СРСР, а українців, які, на його думку, переважно боролися за «визволення», йменував «націоналістами» [8, с. 37–38], Б. Захаров запевняє, що «інакомислення» переростає в «дисидентство» [14, с. 16–18], О. Бажан співвідносить останнє і «національно-визвольний рух» як часткове із загальним [2], Я. Секо виводить шістдесятництво за межі культурництва [27; 32; 35] і т. д., і т. п. Така варіативність, розбалансованість призводить до кривотрактувань явищ, процесів, оцінок історичних постатей, породжує проблеми в прочитанні наукових чи популярних текстів.

Для впорядкування глосарію варто керуватися принципом від загального до конкретного та етимологічним підходом. У широкому розумінні, виходячи з етимології, коло людей, які кинули виклик системі, найточніше можуть окреслювати слова «інакодумці»/«інакомислячі», «нонконформісти», «дисиденти». Адже «інакомислячий» – це той, який дотримується «не таких поглядів, як усі» [7, с. 494], «нонконформіст» – який не сприймає «пануючі у суспільстві погляди» [7, с. 791], а «дисидент» – «не згодний з ідеологією, пануючою у країні, суспільстві» [7, с. 298]. Разом із тим, «незгода», «неприйняття», «інакодумство» не завжди еволюціонують в «інакодіння» (неологізм. – В. О.), тому характеризують нижчу ступінь активності, перехід, прилучення до якої називається «рухом» [7, с. 1280], течією.

Щоб означити вищу (інтенсивну) ступінь – діяльність – доцільно вживати влучніші, адекватніші словосполучення. А саме – «опозиційний рух» або «рух опору/спротиву». «Опозиція» тлумачиться як «протидія кому-, чому-небудь» [7, с. 848], а «опір/спротив» – як «здатність протистояти, протидіяти кому-, чому-небудь» [7, с. 847, 1387]. У обох випадках присутня «діяльнісна» прикмета, що віддзеркалює ставлення незгодних до тоталітарної системи в практичній площині. Наявність «спротиву» в заголовку та домінування в змісті цієї публікації якраз обумовлені бажанням акцентувати увагу на тих, які свідомо наважилися опонувати режиму, йому «прямостояли» (за Василем Стусом. – В. О.), тобто безупинно діяли, більшу частину свого життя.

Ієрархію взаємозв'язків між описаними категоріями ілюструє логічно-структурна схема (див. схему. – В. О.). У ній виокремлено складові та напрями українського нонконформізму або дисидентства. Варто підкреслити змінність місця «національно-визвольного руху». Якщо сприймати його як тягле явище XIX–XX ст., змагання за здобуття незалежності, то він «поглинає» всі, нижчого порядку, «рухи», ініційовані українцями. Якщо ж глибше познайомитися із поглядами інакодумців, то з'ясується, що вони здебільшого порушували питання, пов'язані з відсутністю атрибутів демократії в республіці [40, р. 253], і тільки поодинокі, головним чином, прихильники доктрини націоналізму, послідовно обстоювали незалежницькі устремління. У цьому випадку «національно-визвольний рух» виступає компонентом, суспільно-політичним напрямом, опозиційного. Схема національно-визвольного руху.

Стрижнева феноменальна ознака українського спротиву другої половини XX ст. закладена у високій ефективності дій мінімальної кількості учасників (накреслення жирним. – В. О.). Вочевидь, із об'єктивних причин, загального остаточного числа інакомислячих та «інакодіючих» не вдасться встановити ніколи. Навіть документи, котрі нібито скрупульозно готувалися кадебістами, оперують суперечливими відомостями. Так, доповідна записка Комітету державної безпеки (далі – КДБ) при Раді Міністрів УРСР від 27 січня 1965 р. повідомляє, що впродовж 1954–1964 рр. «в республіці розкрито й... ліквідовано 81 організацію й групу українських націоналістів із... 602-а» підпільниками, з яких 194-х притягнуто до кримінальної відповідальності, стосовно 408-х проведено «профілактичні» заходи, «заарештовано 439 осіб» [23, с. 87]. Через п'ять років зафіксовано на порядки вищі показники пильності служак «щита і меча». У доповідній від 18 листопада 1969 р. про підсумки роботи за 1954–1969 рр. мовиться про 5780-х осіб «авторів і розповсюджувачів листівок та ... антирадянських документів», понад «10 тис. осіб профілактованих», 4173-х притягнених «до кримінальної відповідальності за різні державні злочини» [23, с. 243]. Якби динаміка зберігалася, то станом на 1985 р. дані мали би, принаймні, подвоїтися і представляти рух неугодних масовим. Звісно, таке припущення алогічне, бо «чекістські» цифри навмисно завищувалися, а реальні – співвідносяться зі ступенями активності. Менш активних було більше і навпаки.

Дійсно, в УРСР налічувалося повно дотичних до неусвідомленої, тобто мимовільної, частіше всього, разової антирежимної участі. «Необлікованих» співчуваючих, підтримуючих, випадкових читачів забороненого, долучених до колективних акцій за потреби можна нарахувати десятки, сотні тисяч [14, с. 21; 26, с. 31]. Скажімо, в А. Русначенка фігурують 5000 осіб, причетних до робітничого руху за період із 1956 по 1983 рр. [25, с. 236]; Ю. Данилюк і О. Бажан вказують, що з 1967 р. по червень 1971 р. КДБ профілактовано понад 6 тис. [9, с. 186]. Але всіх їх, які хоча й потрапляли в оперативні справи та звіти, недоречно ототожнювати з активістами. Ця когорта, за, знову ж таки, розбіжними твердженнями істориків, виглядала не надто представницькою.

Перша спроба з'ясувати сукупність дисидентів оприлюднена в книзі Б. Кравченка. За його статистикою, в 1960–1972 рр. зареєстровано 942-х із урахуванням тих, які хоча би раз щось підписували [40, р. 251]. У 1974 р. в мюнхенському часописі «Сучасність» опублікована стаття М. Прокопа «Анатомія українського руху опору», де на основі самвидавних хронік виокремлено 530-х, які в «більшій чи меншій мірі» належали до «самооборони» [24, с. 141]. Енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960–1990...», виданий «Смолоскипом» у 2010 р., пропонує статті про 757-х, а без росіян, українців діаспори, сучасників – про 670-х персоналій вказаного періоду. Отож, обрахунки підтверджують: авангард вітчизняних вільнодумців становив від п'ятисот до тисячі.

Свідомих свого вибору опозиціонерів справедливіше обліковувати за критерієм затримань. Адже зрозуміло, що затримували найбільш дієвих, які несли небезпеку для існування системи. Перша хвиля пройшла в серпні-вересні 1965 р., коли в слідчі ізолятори потрапили близько 25 (за довідником «Рух опору...») [26, с. 32] чи 60 (за В. Бараном) [5, с. 209], в основному, шістдесятників. У січні 1972 р. почався так званий «генеральний погром», коли затримано двадцяттеро (за Г. Касьяновим) [15, с. 121–122] «ворожих елементів». Репресії тривали і в наступні місяці. За сповіщеннями російської «Хроніки поточних подій», у січні-травні схоплено 100 [15, с. 125], за зведеннями В. Барана – 200 «антирадянщиків» [5, с. 210]. У картотеці Л. Алексєєвої «122 особи», які упродовж 1972–1974 рр. «заарештовані за участь у національно-демократичному рухові» в УРСР [39, с. 24]. За останніми підрахунками Харківської правозахисної групи, тоді поневолено 193-х, у тому числі за «антирадянську агітацію і пропаганду» – 100 [14, с. 101]. Переслідування 1977 – березня 1981 рр. зачепили переважно зголошених до Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. (Станом на середину 1980 р. із 38, які вступили в групу до кінця 1979 р., по-різному покарано 35 [20, с. 97–105; 26, с. 658–663].) Сумарно елементарна арифметика (з урахуванням «рецидивістів») дає підстави зробити висновок – найдієвішими в українському спротиві другої половини ХХ ст. виступили 150–200 одержимих, які сенсом буття обрали нерівне протиборство з імперським комуністичним злом.

Їх півтораста–двісті – це, безсумнівно, мізер у зіставленні з кількістю громадян УРСР. (Для прикладу, станом на 1970 р. республіку населяло 47,1 млн [36, с. 92].) І от ця «жменька», «малесенька щопта», як про них писав В. Стус [38, с. 48], узялися, мов мурахи, підточувати підмурівок радянської будівлі, по крупині витягували з-під неї ґрунт, нуртували, рятували гідність одноплемінників, готували їх до сприйняття необхідності самостійного порядкування на прабатьківській землі. Саме вони очолили національне пробудження в «перебудовні» роки і стали вагомим рушієм розпаду СРСР, у чому й сутність їх дива продуктивності.

Опір 1950-х – 1980-х рр. прорив у всі сфери життєдіяльності УРСР. Цю особливість розкриває вміщена вище логічно-структурна схема національно-визвольного руху, звідки видно, що в суспільно-політичному житті антирежимні вчинки втілювалися у визвольному (національно-визвольному), демократичному, правозахисному, за повернення на батьківщину та інших рухах, в соціально-економічному – у страйковому робітничому, альтернативному профспілковому, в духовному – за реформування православ'я, легалізацію Української греко-католицької церкви, збереження протестантських та нехристиянських конфесій і в сфері культури – в «шістдесятництві», творчості в місцях позбавлення волі, в умовних «сімдесятництві» та «вісімдесятництві». Політичну опозицію важко уявити без Івана Геля, Михайла Гориня, Мустафи Джемільєва, Левка Лук'яненка, Валентина Мороза, Петра Січка, Олекси Тихого, Вячеслава Чорновола [26]. Підпільну групу робітників зініціював Євген Доніченко [25, с. 236–241], альтернативну профспілку – Володимир Клебанов [26, с. 295–297]. Оригінальні соціально-економічні теорії винайшов Микола Руденко [26, с. 543–546]. Становище упослідженої духовності, церкви намагалися виправити Павло Василик, Ярослав Лесів, Мирослав Маринович, Василь Романюк [26]. Плеяда митців шістдесятих та пізніших років уособлена Ліною Костенко, Тарасом Мельничуком, Василем Симоненком, Сергієм Параджановим, Галиною Севрук, Стефанією Шабатурою, Леопольдом Ященком [26]. Водночас окремо взятий напрям нереально прив'язати до якихось двох-трьох найяскравіших імен через те, що майже всі вони були всебічними особистостями і репрезентували декілька царин одночасно. Часто «політики», «економісти» чи «духовники» писали вірші, художню прозу або публіцистику, «творці», натомість, переймалися політикою, брали участь в легальних або таємних організаціях. Вони суголосно турбувалися збереженням історичної пам'яті, національних традицій, розвитком української мови, дотриманням прав людини, патріотичним вихованням, усім тим, що боліло будь-кому, хто відчував себе ущемленим у штучній спільноті народів СРСР.

Спротив другої половини ХХ ст. охоплював усю територію радянської України. Ця теза опирається на неспростовність соціології. Зокрема, показовими є судові постановлення. У 1967–1971 рр. за ст. 62 («антирадянська агітація і пропаганда») кримінального кодексу (КК) УРСР покарано 87 громадян, з яких у Львівській області – 12, в Івано-Франківській (тут і далі вжито

теперішні адміністративні назви. – В. О.) – 8, Київській – 7, Луганській та Донецькій – по 6, Кіровоградській і Тернопільській – по 5 [22, с. 809]. Упродовж дещо коротшого періоду (1967 – перша половина 1971 рр.) за ст. 1871 («поширення завідомо неправдивих вигадок...») засуджено 137, із них у Луганській області – 31, Донецькій і Миколаївській – по 14, Київській – 13, Харківській – 11 [22, с. 809]. Підсилює покази вироків географія Б. Кравченка, де зі 749-х дисидентів 283 (38%) мешкали, а, отже, діяли в Києві, 190 (25%) – у Львові, 61 – в Автономній Республіці Крим (АРК), 55 – в Івано-Франківській, 34 – у Дніпропетровській, 24 – у Харківській, 21 – в Одеській, 15 – у Тернопільській, 7 – у Донецькій областях і менше 10-и у всіх решта [40, р. 251]. Те, що головні сили концентрувалися в столиці УРСР, але рух був загальноукраїнським, стверджував і М. Прокоп. За його даними, 258 із 530 припадало на Київ та Київщину, 116 – на Львів та Львівщину, а далі послідовно розташовувалися Івано-Франківщина – 41; Дніпропетровщина – 24; Тернопільщина – 22; Донеччина – 10; Волинь, Рівненщина – по 8; Житомирщина, Одещина, Харківщина – по 6; Запоріжжя – 5; Кіровоградщина, Полтавщина, Сумщина, Чернівецьщина – по 3; АРК – 2; Закарпаття, Луганщина, Миколаївщина, Херсонщина, Чернігівщина, – по 1 [24, с. 145–146].

Присутність індивідуальних чи групових антирежимних учинків у всіх адміністративних одиницях республіки УРСР відображена в збірці «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990)...». Упорядник Віктор Даниленко, опрацювавши фонди Галузевого державного архіву СБУ, відібрав 253 документи, що розкривають «роль КДБ у взаєминах влади» як із «повсякденною, масовою, течією» інакомислення «без організаційних зв'язків і програм», так і з «елітарною», «озброєною глибокими знаннями» [23, с. 12, 40]. Складена після студіювання книги таблиця (див. таблицю 1 виявлених антирадянських проявів та покликань географічного покажчика в розрізі областей і їх адміністративних центрів. – В. О.) ілюструє – випадки невдоволення владою та її політикою мали місце в кожній області чи місті республіканського підпорядкування («виявлення», які стосувалися двох-трьох областей, вписувалися туди, де вони були значимішими. – В. О.). Знову-таки, превалювали Київ (43 «виявлення» і 108 покликань), Львівська область (26 і 33/46), але не відставали Одеська (14 і 11/19), Донецька (12 і 20/16), Івано-Франківська (11 і 25/13), Дніпропетровська і Тернопільська (по 10 і 17/23, 23/15). До «аутсайдерів» належали Вінницька та Закарпатська, зате вміщено в досталь інформації про події всеукраїнського масштабу (48, тобто 19 % «виявлень»). Кількість виявлених антирадянських проявів та географічних покликань, відображених у книзі «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали» подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Адміністративна територія (сучасні назви)	Кількість проявів	Кількість покликань в географічному покажчику (область/обласний центр)
Автономна Республіка Крим	7	20/4
Вінницька область	1	9/12
Волинська область	3	8/4
Дніпропетровська область	10	17/23
Донецька область	12	20/16
Житомирська область	4	9/17
Закарпатська область	1	8/2
Запорізька область	9	13/15
Івано-Франківська область	11	25/13
Київська область	6	35/5
Кіровоградська область	2	9/5
Луганська область	3	9/6
Львівська область	26	33/46
Миколаївська область	4	6/9
Одеська область	14	11/19
Полтавська область	3	11/6
Рівненська область	5	11/9
Сумська область	5	13/11
Тернопільська область	10	23/15

Харківська область	4	8/18
Херсонська область	7	10/10
Хмельницька область	2	7/10
Черкаська область	5	14/12
Чернівецька область	4	8/7
Чернігівська область	2	10/9
м. Київ	43	108
м. Севастополь	2	6
УРСР (в більше, ніж трьох областях одночасно)	48	-
Всього	253	764

Такою ж промовистою є таблиця, що її уклав Я. Секо, окреслюючи терени підпільного спротиву другої половини ХХ ст. в УРСР (див. табл. 2) [29; 33]. Вона насамперед ламає стереотип щодо пасивності так званих «неукраїнських» південно-східних регіонів. Помітно, що в Донеччині, Луганщині, Одещині функціонувало по кілька таємних утворень, у Дніпропетровщині, Запоріжжі, Миколаївщині, Харківщині, Херсонщині – по одному. Зрозуміло, вони належали до так званих ревізійністських формацій на протипагу націоналістичним у Західній Україні, але, тим не менше, вносили свою відчутну лепту в спільну справу. Територія розгортання нелегальних груп та організацій подана у таблиці 2.

Таблиця 2

Адміністративна територія (сучасні назви)	Кількість утворень
Автономна Республіка Крим	-
Вінницька область	-
Волинська область	4
Дніпропетровська область	1
Донецька область	8
Житомирська область	-
Закарпатська область	1
Запорізька область	1
Івано-Франківська область	9
Київська область	4
Кіровоградська область	-
Луганська область	2
Львівська область	14
Миколаївська область	1
Одеська область	3
Полтавська область	-
Рівненська область	1
Сумська область	-
Тернопільська область	7
Харківська область	1
Херсонська область	1
Хмельницька область	1
Черкаська область	-
Чернівецька область	-
Чернігівська область	-
м. Київ	-
м. Севастополь	-

УРСР (у більше, ніж двох областях одночасно)	6
Не встановлено	3
Всього	68

Будь-який регіон сьогодношньої України може пишатися тим, що народив та виховав, без перебільшення, справжніх світочів національного опору. У м. Ялта зростала Алла Горська, в м. Вінниця – Михайлина Коцюбинська, в с. Сільце Волинської області – Євген Сверстюк, на хуторі Червоноярський Дніпропетровської – Іван Сокульський, у с. Миколаївка Донецької – Іван Дзюба, в с. Копинівці Закарпатської – Юрій Бадзьо, в с. Борисівка Запорізької – Петро Григоренко, в с. Ставки Житомирської – Василь Овсієнко, в смт. Богородчани Івано-Франківської – Олекса Гірник, у с. Ксаверівка Київської – Юрій Литвин, у с. Лип'янка Кіровоградської – Іван Гончар, у с. Половинкине Луганської – Іван Світличний, у с. Карів Львівської – Василь Макух, у с. Вавилоче Миколаївської – Олесь Бердник, в м. Одеса – Святослав Караванський, в с. Старі Санджари Полтавської – Оксана Мешко, в с. Рафалівка Рівненської – Віктор Рафальський, у м. Ромни Сумської – Борис Антоненко-Давидович, у с. Заздрість Тернопільської – Йосип Сліпий, у с. Гусинці Харківської – Опанас Заливаха, в с. Чаплинка Херсонської – Михайло Масютко, в с. Купин Хмельницької – Веніамін Кушнір, у с. Гусакове Черкаської – Валентина Чорновіл, у м. Кіцмань Чернівецької – Володимир Івасюк, у с. Степанівка Чернігівської – Григорій Гайовий, у м. Київ – Валерій Марченко [26]. При бажанні, легко відстежити ще кілька кіл цього переліку, звідки видно: УРСР рясніла осередками щирого патріотизму, повсюдно знаходилися благодатні оази, де леліяли небайдужих. Таким чином, спротив утілював ідею соборності, якої так наполегливо домагалися борці-попередники.

Незважаючи на те, що навіть із-поміж перерахованих домінували ті, хто народилися в сільській місцевості (20 із 26), рух, безумовно, локалізувався в містах. Обмірковуючи це судження, нинішні історики оперують запозиченнями від Ярослава Білоцерковича, тому і в А. Русначенка, і в Г. Касьянова фігурують 60 % вихідців із сіл і селищ [25, с. 219; 15, с. 190]. Хоча, якщо детальніше ознайомитися з біографіями першої-другої чільної сотні, відсоток буде суттєво вищим (75%). Щоправда, в діяльній фокусі він змінюється з точністю до навиворіт, оскільки в індустріальному суспільстві місце появи людини на світ, ясна річ, не збігається з місцем її подальшого проживання. Молодь, яка покидала домівки, вирушаючи у великі адміністративні, економічні і культурні центри, щоб здобути вищу освіту, потім назавжди осідала в них, де влаштовувалася на роботу, одружувалася, переймалася побутом. Спочатку, якщо й виношувала, то, швидше всього, не реалізовувала жодних бунтівних намірів. Із вибраних 626-х опонентів системи Б. Кравченко констатував біля 92 % корінних і новоявлених міщан [40, р. 251].

Вони почали «прокидатися» в середині 1950-х рр., коли започатковували перші антирадянські спілки, «загони», комітети, фронти. У Києві та Львові – клуби творчої молоді, у Луцьку, Івано-Франківську, Тернополі – неформальні гуртки, що зблизили шістдесятників. Крім того, в Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Одесі – осередки написання, зберігання і поширення самвидаву, листочок, листів, звернень, заяв. Можливості доступу до інформації, технічного забезпечення, мобільності, комунікабельності, що їх надавала міська інфраструктура, сприяли швидкому розкріпаченню. Конфлікт із державою і в кордонах держави невпинно урбанізовувався. Село ж, яке вміщало мало не половину населення УРСР, упокорене Голодомором 1932–1933 рр., голодом 1946–1947 рр., сколективізоване, здеморалізоване, залишалося обабіч злободенних викликів.

Тогочасний опір українців заслуговує називатися інтелігентним чи навіть інтелектуальним. Його майбутні авторитети першими із поколінь родичів стали на шлях розумової праці, вступивши в найпрестижніші університети чи інститути УРСР. У рейтинговому переліку Київські державний університет імені Тараса Шевченка та політехнічний інститут, Львівські державний університет імені Івана Франка та політехнічний інститут, Харківський державний університет імені Олексія Горького, Одеський державний університет імені Іллі Мечникова, визнані гуманітарні, природничі, технічні, мистецькі вузи периферії. А такі, як О. Тихий і Л. Лук'яненко, здобували фах відповідно на філософському і юридичному факультетах Московського державного університету імені Михайла Ломоносова, Л. Костенко і Т. Мельничук – у Московському літературному інституті імені Олексія Горького, П. Григоренко – у Московській військово-інженерній академії імені Валеріана Куйбишева, О. Заливаха – в Ленінградському державному інституті живопису, скульптури і архітектури імені Іллі Рєпіна, В. Романюк – у Московській духовній семінарії [26]. Окрім того, ті, високоосвічені випускники, розвивалися різносторонніми особистостями: знали іноземні мови, вільно дискутували на історичні, релігійні, мистецькі теми, мали цікаві захоплення, могли зарадити собі в повсякденних клопотах, тому й не дивно, що, справді, асоціювалися з інтелектом.

Домінуюча роль інтелігенції аргументовано доведена науковцями, незважаючи, чи вони послуговувалися ширшими, чи вузкими вибірками. У О. Бажана, який повідомляє про 87-х,

засуджених за ст. 62 КК УРСР упродовж 1967 – червня 1971 рр., йдеться про 30 (34%) службовців, 27 (31 %) робітників, 2 колгоспники, 3 учні, 9 ніде не працюючих, 16 ув'язнених [9, с. 186]. За наслідками «погрому» 1972 р. Л. Алексєєва класифікувала 89 засуджених, з яких 72 (81 %) представляли інтелегентні професії (в т. ч. 10 священників), 17 (19 %) – робітничі [39, с. 25]. У М. Прокопа інтелектуалів як мінімум 351 із 530-х, або 66 %: 195 інженерів, лікарів, учителів, журналістів тощо; 63 з науковими ступенями та/або вченими званнями; 58 поетів і прозаїків; 35 образотворців; 25 священників Української греко-католицької церкви; 49 студентів; 68 робітників; 14 селян; один капітан міліції, один матрос та 21 невизначених професій [24, с. 143]. Ці цифри дещо менші від тих, що в Б. Кравченка, за обчисленнями якого зі 659-х дисидентів розумом заробляли 86 %, пролетарями були 13% і колгоспниками – 1 % [40, с. 251]. Майже аналогічна картина в Г. Касьянова, в якого (з покликанням на Я. Білоцерковича) із 210-х незгодних 84 % – інтелігенція і службовці, 16 % – робітники [15, с. 189]. Природно, всі вони сповідували відмінні погляди, поміж ними виникали непорозуміння, деколи розходження, дехто переживав загострення «зіркової хвороби», дехто згодом не витримав спокус матеріальних, владою. Але привите стоїчне, толерантне сприйняття світу, допомагало долати перепони, принаймні нерідко вгамовувати свої амбіції, ставити колективне вище над особистим.

Вітчизняний спротив 1950–1980-х рр. характеризується як молодіжно-середньовіковий і різностатевий. Не всі його літописці відстежували відповідні зрізи, але й наявного достатньо для узагальнення: дати народження лідерів опозиції обмежуються 1925–1950 рр. У передмові до своєї книги «Лихо з розуму» В. Чорновіл, описуючи долі заарештованих 1965 р., означив їхній віковий ценз «коридором» 28–30 років [19, с. 16]. Із 87-х уже названих О. Бажаном 57 (66 %) прожили від 18-и до 34-х, 23 (26 %) – від 36-и до 45-и [9, с. 186]. Із 85-х, вік яких установила Л. Алексєєва, 29 не відзначили тридцятиліття, 32-м виповнилося від 30-и до 40-а і 23-м – понад 40 [39, с. 25]. У проміжок «24–45» поміщав «самооборонців» М. Прокоп [24, с. 143]. Він же й вичислив приблизно 15% жінок [24, с. 143]. У спогадах Мирослава Мариновича «Всесвіт за колючим дротом» додано перелік, укладений Вірою Лісовою, де вшановано імена й прізвища 85-х представниць «слабкої» статі, які впродовж 1970-х рр. нарівні з чоловіками «вклали свій камінець у ту бруківку, що вела до незалежності» [20, с. 425–433].

Очевидно, що в наступному десятилітті показники зрілості зростали, вливалася «молода кров». Юнь привносила в рух максималізм, висхідний плін натиску, а вже «биті» – досвід, зваженість, раціональність рішень, уміння і навички розгадування хитросплетень оперативних ігор КДБ. Щодо розподілу обов'язків, то якихось специфічно гендерних не існувало, хіба що жінкам доводилося важче у місцях позбавлення волі чи тоді, коли на їх плечі спадав тягар буденних проблем у випадку покарання голови сім'ї або сина. А ще – вони робили немало допоміжних, зазвичай, непомітних справ, без яких діяльність «сильних і мужніх» була б немислимою.

Мирний характер – наступна феноменальна якість вітчизняного опору. Зрозуміло, що в тодішніх жорстких мілітарних рамках не йшлося про використання зброї, і навіть радикально налаштовані націоналісти із тим неохоче погоджувалися. Деякі інакодумці захоплювалися східними вченнями, знали про філософію ненасильницького опору, розроблену Махатмою Ганді. Знали про тривалість, але результативність «холодних» засобів непокори. Вони одразу зметикували, що несподівано вражаючим для системи ставало слово. Як писав І. Гель: «Слово є зброєю колосального потенціалу. Слово вільно перетинає кордони і “залізні завіси”. <...> Тоталітарний режим боявся слова більше, ніж бомби. <...> Слово загрожувало існуванню <...> режиму, тому було для нього вкрай небезпечним» [8, с. 68, 249]. Це ясно усвідомлювали очільники і служителі «імперії зла», які, сахаючись слова, намагалися його всіма способами контролювати, а у випадку загрози забороняти.

Вільне слово втілювалося в самвидаві. В УРСР у створенні і «споживанні» позацензурної продукції брали участь «декілька сотень тисяч людей (читачі та поширювачі)» і «близько 2 тис. осіб – авторів документів та підписантів» [26, с. 26]. Із 1962 р. до кінця 1980-х рр. з'явилося понад 500 багатожанрових творів, де відобразалися ставлення до радянської дійсності, стратегії і тактики опозиційної боротьби [26, с. 25]. Такі ж питання порушувалися в численних листівках, листах та написах, які часто виготовлялися невідомими і розсилалися всілякими каналами. Історик В. Даниленко, зазначає, що в 1965 р. республіканський КДБ задокументував 922 примірники «летючих» текстів, у 1966 р. – 641, у 1967 р. – 1257, у 1968 р. – 1781 [23, с. 22]. Якщо, врешті, така прогресія й не збереглася в подальшому, наведені цифри віддзеркалюють розвій мирного протистояння.

Радикальних вчинків зафіксовано одиниці. На нині відомо про, фактично, п'ять випадків самогубств зі світоглядних мотивів. 5 листопада 1968 р. на вул. Хрещатик у Києві, виступаючи за незалежність України, здійснив акт самоспалення Василь Макух [26, с. 398–399]. 10 лютого 1969 р. таку ж, але невдалу, спробу вчинив Микола Береславський біля центрального корпусу Київського

державного університету імені Тараса Шевченка [26, с. 77]. У ніч з 21 на 22 січня 1978 р. біля могили Тараса Шевченка у м. Канів на знак протесту проти зросійщення України самоспалився Олекса Гірник [26, с. 130–140]. 25 травня 1972 р., побоюючись, що не витримає тиску КДБ і видасть товаришів, зі словами: «Лише моя кров може змити бруд окупантів з моєї землі», – Мар'ян Гатала, інженер Львівського заводу «Кінескоп», ножицями проколов собі серце [37, с. 112–113]. У ніч з 9 на 10 березня 1979 р., протестуючи проти цькування, щоб уберегти родину від переслідувань, наклав на себе руки Михайло Мельник [26, с. 426]. Їх поступки влада старанно приховувала. Тільки після проголошення незалежності ці герої стали визнаними символами жертвопринесення заради України.

Абсолютно незбагненістю виражається ознака так званого першопоштоуху. Цілком зрозуміло, з яких об'єктивних і суб'єктивних причин ставали на шлях неприйняття, конфронтації вихідці із Західної України. Бо ще з коліски на їх світобачення впливав комплекс (або національно забарвлених, або націоналістичних) історичних та ідеологічних факторів.

З-поміж перших – події і процеси кінця XIX – середини XX ст., що розгорталися на території Галичини, Волині, меншою мірою, Буковини й Закарпаття. Тут, перебуваючи в бездержавному стані, українське населення змушене протистояти асиміляційним, репресивним заходам пануючих метрополій, організовуючи інтелектуальну або збройну протидію. У історичному ракурсі варто сприймати й те, що помітний вплив на формування переконань майбутніх опозиціонерів мали родини, які брали активну участь в українському національному відродженні XIX ст., у політичних, громадських, культурних заходах, що їх ініціювали західні українці впродовж першої половини XX ст. Не меншу роль відігравали сільське оточення, виплекане на традиціях взаємодопомоги, місцевого патріотизму, просвітницька активність церкви, передусім, греко-католицької.

Друга група чинників – протиборчі новітні геополітичні концепції – нацизм, комунізм і націоналізм. Перша, з огляду на її кровавість, однозначно відторгалася. Друга – теж виявилася ворожою, бо, захопивши західноукраїнські землі, більшовики запровадили там практику легітимізованого терору. Їх лозунги суперечили вчинкам. Це зумовило пожиттєве неприйняття комуністичних догм, які вважалися антилюдськими і, найперше, антиукраїнськими. Натомість націоналізм співвідносився з реаліями тогочасного життя поневолених, враховував їх потреби, запиту, пропонував однозначну мету, зрозумілі тактики захисту від окупантів. Ультраправі ідеї вабили по-максималістськи налаштовану молодь, яка знала про героїчну боротьбу теоретиків, практиків національного визволення, бажала їх наслідувати. (До речі, аж до 1960-х рр. галичани не погоджувалися протистояти комуністам ненасильницькими методами, що їх пропонували наддніпрянці.)

Навпаки, уродженці підрадянського Правобережжя, Лівобережжя, «братніх» республік виховувалися у відмінному середовищі. Змалку вони піддавалися потужній пропаганді. Від шкільної лави їх супроводжувала тотальна жовтенятсько-піонерсько-комсомольська облуда, покликана виліпити законослухняного гвинтика, кріпака, істоти «без роду і племені», тобто без етнічної приналежності. Проте, в якийсь момент у свідомості поодиноких щось ламалося і вони ставали поборниками українськості. Власне те, як відбувався той злам, як робилися початкові кроки «до України» – велика містика в біографіях Олени Апанович, Івана Коваленка, Леоніда Плюща, Галини Севрук, Станіслава Тельнюка, Людмили Шереметьєвої (Дашкевич), уже згадуваних А. Горської, І. Дзюби, С. Караванського, В. Марченка, М. Руденка, І. Світличного, ще низки, які, маючи чудові стартові можливості, принагідні кар'єрні перспективи і, як наслідок, шанси достатку, престижу, успіху, жертвували ними задля Батьківщини.

Жертвність – конститутивна риса тих, хто виявив готовність віддати своє життя за ідею. Чому «віддати життя»? Бо за участь у рухові спротиву «належалася» неминуча розправа, яка передбачала застосування судових (за статтями КК УРСР, КК союзних республік), позасудових (звільнення з роботи; виключення з комсомолу, партії, творчих спілок, «добровільних» організацій; позбавлення підданства; осоромлення трудовими колективами) переслідувань та, як засобу приборкання, психіатрії.

Ідейних противників, до речі, судили за чотирма статтями КК УРСР, три з яких стосувалися «особливо небезпечних державних злочинів». Стаття 56 йменувалася «зрада Батьківщини» і карала за умисне діяння, вчинене на шкоду незалежності, територіальної цілісності або воєнної могутності СРСР. Осіб, які підпадали під її дію, могли позбавити «волі (в тюрмі чи виправно-трудовій колонії. – В. О.) терміном від десяти – до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна і з засланням (не вважалася позбавленням волі. – В. О.) на строк до п'яти років чи без такого або смертною карою з конфіскацією майна» [26, с. 750]. Тому зрозуміло, чому тих, які наважувалися відстоювати позицію виборювання чи отримання Україною незалежності, виявлялося надто мало.

Найчастіше «червона» Феміда послуговувалася вже частково описаною 62-ю. Окрім агітації, вона не допускала наклепницьких вигадок, виготовлення, зберігання та розповсюдження «ворожої», крамольної літератури, за що встановлювалися санкції у вигляді позбавлення «волі на

строк від шести місяців до семи років і з засланням на строк від двох до п'яти років чи без такого або заслання на строк від двох до п'яти років» [26, с. 750]. Рецидив тягнув за собою неволю «на строк від трьох до десяти років і з засланням на строк до п'яти років чи без такого» [26, с. 750]. Судді тлумачили норми 62-ї довільно, тому вона фігурує у вироках більшості «політичних». Із двадцяти, які представлені В. Чорноволом у «Лиха з розуму...», за антирадянську агітацію і пропаганду засуджено 18 (90 %), і ця константа залишалася.

«Наближеною» до 56-ї за суворістю вважалася 64-а. Вона застосувалася до тих, які створювали «антирадянські організації» чи відігравали в них помітні ролі [26, с. 750]. Покарання за такий злочин «визбирувалося» з 56-ї – 63-ї [26, с. 750], що, знову ж таки, вможливило упередженість підходів. Отже, всі, хто належали до організованого підпілля отримували максимальні терміни. У цьому аспекті якимось алогічно сприймається те, що за 64-ю не судили учасників Української Гельсінської групи. Мабуть, боялися міжнародного розголосу.

9 листопада 1966 р. у КК УРСР, для «розвантаження» 62-ї, з'явилася «найм'якіша», вище згадувана, 1871-а [26, с. 751]. За «паплюження радянського державного і суспільного ладу», деколи і за вислуханий анекдот присуджували «строк до трьох років» або виправних робіт «на строк до двох років», або штраф «у розмірі до трьохсот карбованців» [26, с. 751]. За укладання «Лиха з розуму...» одним із перших в УРСР трирічний вирок згідно зі ст. 1871 отримав В. Чорновіл [26, с. 706–710].

Особливо нелюдським, жакливим видом неправомірного покарання за «антирадянщину» вважається направлення на примусове лікування в загальні чи спеціальні психіатричні лікарні. Туди запроторювали особливо негідних «виховним впливам» КДБ, таких як Зіновія Красівського, Миколу Плахотнюка, Йосипа Терелю, Леоніда Плюща, Бориса Ковгара [8, с. 257], Василя Рубана, Павла Скочка, Ганну Михайленко, Анатолія Лупиноса, Михайла Луцика, Василя Сірого [26, с. 521], в підсумку, ймовірно, не одну сотню. Їх, абсолютно здорових, примусово «лікували» відповідно до встановлених діагнозів «параноя» чи «шизофренія». І якщо зусиллями рідних, побратимів, закордонної спільноти «пацієнтів» не вдавалося «видерти» з міцних медичних лежач, вони прирікалися на повільне деградування, а після «видужування» – на довчні страждання.

Проте вироки чи позасудові цькування виявлялися не єдиними краплинами в чаші терпіння діячів опору. Митарства місцями позбавлення волі та заслання призводили до особистих, родинних чи сімейних трагедій. Політ'язні, їх кохані мусіли терпіти нестатки, зневажливе ставлення зі сторони «морально чистого» оточення. Діти відчували презирство в школах, опісля, бажаючи здобути вищу освіту чи працевлаштуватися, зустрічалися з невидимими неподоланими перешкодами. Близькі та друзі постійно піддавалися тисковим кадебістів. Із колонії ВС-389/36-1, що у с. Кучино Чусовського району Пермської області Російської РФСР, лишень посмертно «повернулися» додому О. Тихий, Ю. Литвин і В. Стус [26, с. 648–650, 372–374, 630–635]. Попри все, більшість гнаних не ламалися й не зраджували своїх цінностей. Із цього приводу І. Гель підкреслював, що ті люди героїчного чину «мали би стати святими, великими й вражаючими для української спільноти» [8, с. 259]. Власне, десь так і відбулося вже в незалежній Україні, коли вони, не удостоєні ніяких почестей, залунали голосами сумління для негідників, виступили моральними авторитетами для чинуш-бюрократів.

І перед закінченням. Те, що опір мав дійсно український вимір демонструє аналіз національностей. Як зазначав Б. Кравченко, в УРСР із 942-х дисидентів 77,2 % були українцями, 0,5 % – росіянами, 9,9 % – представниками неслов'янських груп, 12,4 % – не встановленої приналежності [40, р. 251]. Опозиціонери-українці також домінували серед політ'язнів загальносоюзного контингенту. Скажімо, Ю. Курносів вказував, що вони становили понад 50 % в колоніях особливого режиму, а в – суворого – близько 30 % [16, с. 139]. Про понад 50 % невольників з України у виправно-трудовах колоніях писав І. Гель [8, с. 181]. Крім того, рух насичувався проукраїнським змістом, вирішував ті питання, без відповідей на які нація опинялася під загрозою подальшого існування.

Безперечно, вітчизняний спротив другій половині ХХ ст. еволюціонував із вікових традицій національних змагань. Ураховавши уроки збройного протистояння воєнного та повоєнного періодів, зазнавав постійних трансформацій, пристосовуючись до умов «відлиги», «застою» чи «перебудови», і щоденно, ніби непомітно, але методично підточував підвалини гігантської людиноненависницької споруди. У цілому, він знаменувався як узвичасними, так і новими, але, беззаперечно, феноменальними якостями: вирізнявся українським пріоритетом, високою ефективністю дій мізерної кількості учасників, проник у кожен сферу життєдіяльності соціалістичної республіки, охопив усю територію УРСР, хоча зосереджувався в містах, став справою гідності високоінтелектуальної інтелігенції: молодіжно-середньовікової, різностатевої. Протиборство велося не силою, а, радше, словом. Незбагнений першополіт'яз навертав нафаршированих

комуністичними мантрами й приватизованих владою підданих на шлях жертвовного служіння Україні. Вони сміливо простували, готуючи широкі народні маси до усвідомлення необхідності визволення з пазурів тоталітарного монстра. «Горстка» цих сміливців опинилася в епіцентрі подій українського національного пробудження кінця 1980-х рр., повела за собою мільйони співвітчизників до вимріяного виходу з «великої зони», залунала голосами сумління для сучасних творців незалежності.

Список використаних джерел

1. Бажан О., Ю. Данилюк Ю. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. / наук. ред. О. П. Реєнт; НАН України; Ін-т історії України та ін. К., 2000. 332 с.
2. Бажан О. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції // Магістеріум. Історичні студії. К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2001. Вип. 7. С. 27–31.
3. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2001. № 2. С. 520–529.
4. Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки) / [наук. ред. О. П. Реєнт]; НАН України; Ін-т історії України та ін. К.: Рідний край, 2000. 232 с.
5. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / заг. ред. В. А. Смолія. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 303 с. (Україна крізь віки; т. 13).
6. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. Львів: МП «Свобода», 1992. 124 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / гол. редактор В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1728 с.
8. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2013. 392 с.
9. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.
10. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України: ХХ століття: посібн. для вчителя / за ред. С. В. Кульчицького; упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова. К.: Освіта, 1992. С. 196–235.
11. Зайцев Ю. Ідея державної незалежності в українському русі опору 60-х років // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць. Випуск 3–4 / редакційна колегія: Я. Ісаєвич, Ю. Сливка [відповідальний редактор], В. Горинь, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. С. 242–254.
12. Зайцев Ю. Опозиція 60–80-х рр. про українську державність // Другий Міжнародний конгрес україністів. (Львів, 22–28 серпня 1993 р.). Доповіді і повідомлення. Історія. Частина II / упорядкування Я. Ісаєвича та Я. Грицака. Львів: Міжнародна асоціація україністів; Академія наук України, 1994. С. 143–149.
13. Зайцев Ю. Український опозиційний рух 60-х років // Краківські українознавчі зошити. Т. I–II. 1992–1993 / pod redakcją Ryszarda Łuźnego i Włodzimierza Mokrego. Краків: Видавництво «Швайпольт Фіоль», 1993. С. 225–236.
14. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / худож.-оформлювач Б. Захаров; Харківська правозахисна група. Х.: Фоліо, 2003. 144 с.
15. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція у русі опору 1960–80-х років / голов. ред. С. В. Головка. К.: Либідь, 1995. 224 с.
16. Курносов Ю. Боротьба за гратами (соціальне обличчя та форми змагань українських в'язнів сумління у 1960-х – 80-х рр.) // Другий Міжнародний конгрес україністів. (Львів, 22–28 серпня 1993 р.). Доповіді і повідомлення. Історія. Частина II / упорядкування Я. Ісаєвича та Я. Грицака. Львів: Міжнародна асоціація україністів; Академія наук України, 1994. С. 138–142.
17. Курносов Ю. Інакомислення в Україні: (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) / відп. ред., ред. Даниленко В. М.; Нац. акад. наук України. К.: Інститут історії України, 1994. 222 с.
18. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Т. 2. К.: Основи, 1994. 574 с.
19. Лихо з розуму: (портрети двадцяти «злочинців»): зб. матеріалів / уклад Вячеслав Чорновіл. – Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1967. – 336 с.
20. Маринович М. Всесвіт за колючим дротом (спогади і роздуми дисидента). Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2016. 536 с.
21. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. К.: Смолоскип, 2010. 300 с.
22. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / [Д. В. Архирейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій]. К.: Наукова думка, 2002. 952 с.
23. Політичні протести й інакомудство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. К.: Смолоскип, 2013. 736 с.
24. Прокоп М. Анатомія українського руху опору // Сучасність. Мюнхен, 1974. Рік видання чотирнадцятий. Ч. 7–8 (163–164). Липень-серпень. С. 139–150.
25. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / [ред. Веремійчик О. П.]. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
26. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. К.: Смолоскип, 2010. 804 с.
27. Секо Я. Історичний дискурс українських шістдесятників // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвць. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. Вип. 5. Ч. 1. Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. С. 126–133.
28. Секо Я. Культурницькі об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1. С. 230–236.
29. Секо Я. Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвць. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 10. С. 112–129.
30. Секо Я. Проблеми національної ідентичності в творчості

українських шістдесятників // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. Вип. 4. С. 110–118. 31. Секо Я. Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 128–133. 32. Секо Я. Суспільно-політичний дискурс українських шістдесятників // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 6–7. 20-й річниця Незалежності України присвячується. С. 100–112. 33. Секо Я. Українські націоналістичні підпільні організації 1950–1970-х рр.: загальна характеристика // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Видавництво ТНПУ, 2012. Вип. 2. С. 107–117. 34. Секо Я. Шістдесятники і віднайдення «українського проекту» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексівця. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. Вип. 2. С. 17–27. 35. Секо Я. Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 11. С. 28–40. 36. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с. 37. Стефанія Шабатура: вибрана палітра кольорів з мозаїки життя і творчості / упорядник С. Дяків. К.: Смолоскип, 2016. 256 с. 38. Стус В. Дорога болю: поезії / упоряд. та післямова М. Коцюбинської. К.: Рад. письменник, 1990. 222 с. 39. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. 3-е изд., стер. М.: Моск. Хельсинк. группа, 2012. 384 с. 40. Krawchenko V. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press; University of Alberta, 1985. 334 p.

References

1. Bazhan O., Yu. Danylyuk Yu. Vyprobuvannya viroyu: borot'ba za realizatsiyu prav i svobod viruyuchykh v Ukrayini v druhiy polovyni 1950-kh – 1980-kh rr. [Testing by faith: struggle for the realization of the rights and freedoms of believers in Ukraine in the second half of the 1950s-1980s] / nauk. red. O. P. Reyent; NAN Ukrayiny; In-t istoriyi Ukrayiny ta in. K., 2000. 332 s. 2. Bazhan O. Dysydent:stvo v URSR: sprobа definitysiy [Dissidence in the Ukrainian Soviet Socialist Republic: An attempt to define]. Mahisterium. Istorychni studiyi. K.: Natsional'nyy universytet «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya». 2001. Vyp. 7. S. 27–31. 3. Bazhan O. Doslidzhennya problem dysydent-s'koho rukhu v Ukrayini v suchasniy zarubizhniy ta vitchyznyaniy istoriohrafiiy [Research of Problems of the Dissident Movement in Ukraine in Modern Foreign and National Historiography]. Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–K–HB. 2001. # 2. S. 520–529. 4. Bazhan O., Danylyuk Yu. Ukrayins'kyy natsional'nyy rukh: osnovni tendentsiyi i etapy rozvytku (kinets' 1950 kh – 1980 ti roky) [Ukrainian national movement: main tendencies and stages of development (the end of the 1950s-1980s)] / [nauk. red. O. P. Reyent]; NAN Ukrayiny; In-t istoriyi Ukrayiny ta in. K.: Ridnyy kray, 2000. 232 s. 5. Baran V., Danylenko V. Ukrayina v umovakh systemnoy kryzy (1946–1980 ti rr.) [Ukraine in the conditions of the systemic crisis (1946–1980)] / zah. red. V. A. Smoliya. K.: Vydavnychyy dim «Al'ternatyv», 1999. 303 s. (Ukrayina kriz' viky; t. 13). 6. Baran V. Ukrayina pislya Stalina. Narys istoriyi 1953–1985 rr. [Ukraine after Stalin. Essay on the history of 1953–1985] L'viv: MP «Svoboda», 1992. 124 s. 7. Velykyy tlumachnyy slovnyk suchasnoy ukrayins'koyi movy [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language] / hol. redaktor V. T. Busel. K.; Irpin': VTF «Perun», 2003. 1728 s. 8. Hel' I. Vyklyk systemi: ukrayins'kyy vyzvol'nyy rukh druhoiy polovyny XX stolittya [Challenge to the system: the Ukrainian liberation movement of the second half of the twentieth century] / red. ta upor. I. V. Yezers'ka; Tsentr doslidzhen' vyzvol'noho rukhu. L'viv: Chasopys, 2013. 392 s. 9. Danylyuk Yu., Bazhan O. Opozytsiya v Ukrayini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [Opposition in Ukraine (second half of the 50's and 80's of the twentieth century)]. K.: Ridnyy kray, 2000. 616 s. 10. Zaytsev Yu. Dysydynty: opozytsiynny rukh 60–80-kh rr. [Dissidents: the opposition movement of the 60's and 80's]. Storinky istoriyi Ukrayiny: XX stolittya: posibn. dlya vchytelya / za red. S. V. Kul'chyts'koho; uporyad.: V. P. Shevchuk, A. A. Chub, N. A. Dekhtyar'ova. K.: Osvita, 1992. S. 196–235. 11. Zaytsev Yu. Ideya derzhavnoy nezalezhnosti v ukrayins'komu rusi oporu 60-kh rokiv [The idea of state independence in the Ukrainian resistance movement of the 60s]. Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist': zbirnyk naukovykh prats'. Vypusk 3–4 / redaktsiyna kolehiya: Ya. Isayevych, Yu. Slyvka [vidpovidal'nyy redaktor], V. Horyn', M. Lytvyn, F. Steblyi. L'viv: Instytut ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny, 1997. S. 242–254. 12. Zaytsev Yu. Opozytsiya 60–80 kh rr. pro ukrayins'ku derzhavnist' [Opposition 60-80's about Ukrainian statehood]. Druhyy Mizhnarodnyy konhres ukrayinistiv. (L'viv, 22–28 serpnya 1993 r.). Dopovidi i povidomlennya. Istoriya. Chastyna II / uporyadkuvannya Ya. Isayevycha ta Ya. Hrytsaka. L'viv: Mizhnarodna asotsiatsiya ukrayinistiv; Akademiya nauk Ukrayiny, 1994. S. 143–149. 13. Zaytsev Yu. Ukrayins'kyy opozytsiynny rukh 60-kh rokiv [Ukrainian opposition movement of the 60s]. Krakivs'ki ukrayinoznavchi zoshyty. T. I–II. 1992–1993 / rod redakcjā Ryszarda Łuznego i Włodzimierza Mokrego. Krakiv: Vydavnytstvo «Shvaypol't Fiol'», 1993. S. 225–236. 14. Zakharov B. Narys istoriyi dysydent-s'koho rukhu v Ukrayini (1956–1987) [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)] / khudozh.-oformlyuvach B. Zakharov; Kharkivs'ka pravozakhysna hrupa. Kh.: Folio, 2003. 144 s. 15. Kas'yanov H. Nez'hodni: ukrayins'ka intelihentsiya u rusi oporu 1960–80-kh rokiv [Dissatisfied: Ukrainian intelligentsia in the resistance

movement of the 1960s – 80s] / holov. red. S. V. Holovko. K.: Lybid', 1995. 224 s. 16. Kurnosov Yu. Borot'ba za gratamy (sotsial'ne oblychchya ta formy zmahan' ukraïyns'kykh v'yazniv sumlinnya u 1960-kh – 80-kh rr.) [Fighting for the lattices (social face and forms of competition of Ukrainian prisoners of conscience in the 1960s - 80s)]. Druhyy Mizhnarodnyy konhres ukraïynistiv. (L'viv, 22–28 serpnya 1993 r.). Dopovidi i povidomlennya. Istoryia. Chastyna II / uporyadkuvannya Ya. Isayevycha ta Ya. Hrytsaka. L'viv: Mizhnarodna asotsiatsiya ukraïynistiv; Akademiya nauk Ukraïny, 1994. S. 138–142. 17. Kurnosov Yu. Inakomysslennya v Ukraïni: (60-ti – persha polovyna 80-kh rr. XX st.) [Inconceptualization in Ukraine: (60-th - the first half of the 80's of the twentieth century)] / vidp. red., red. Danylenko V. M.; Nats. akad. nauk Ukraïny. K.: Instytut istoriyi Ukraïny, 1994. 222 c. 18. Lysyak-Rudnyts'kyy I. Istorychni ese [Historical essays]: v 2 t. / per. z anhl. U. Havryshkiv, Ya. Hrytsaka. T. 2. K.: Osnovy, 1994. 574 s. 19. Lykko z rozumu: (portrety dvadtsyaty «zlochynsiv») [Woe from Wit: (portraits of twenty «criminals»)]; zb. materialiv / uklav Vyacheslav Chornovil. Paryzh: Persha ukraïyns'ka drukarnya u Frantsiyi, 1967. 336 s. 20. Marynovych M. Vsesvit za kolyuchym drotom (spohady i rozdumy dysydenta) [Universe for barbed wire (memoirs and reflections dissident)]. L'viv: Vydavnytstvo Ukraïns'koho katolyts'koho universytetu, 2016. 536 s. 21. Obertas O. Ukraïns'kyy samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv) [Ukrainian samizdat: literary criticism and journalism (1960s – early 1970s)] / peredm. M. Kotsyubyns'koyi; pislyam. O. Zinkevycha. K.: Smoloskyp, 2010. 300 s. 22. Politychnyy teror i teroryzm v Ukraïni. XIX–XX st. Istorychni narysy [Political Terror and Terrorism in Ukraine. XIX–XX centuries. Historical Essays] / [D. V. Arkhiyereys'kyy, O. H. Bazhan, T. V. Bykova ta in.; vidpovid. red. V. A. Smolij]. K.: Naukova dumka, 2002. 952 s. 23. Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraïni (1960–1990): dokumenty i materialy [Political protests and dissent in Ukraine (1960–1990): documents and materials] / upor. V. M. Danylenko. K.: Smoloskyp, 2013. 736 s. 24. Prokop M. Anatomiya ukraïyns'koho rukhu oporu [Anatomy of the Ukrainian resistance movement]. Suchasnist'. Myunkhen, 1974. Rik vydannya chotyrnadtsyaty. Ch. 7–8 (163–164). Lypen'-serpen'. S. 139–150. 25. Rusnachenko A. Natsional'no-vyzvol'nyy rukh v Ukraïni: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv [National liberation movement in Ukraine: the middle of the 1950s - the beginning of the 1990s] / [red. Veremiychyk O. P.]. K.: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 1998. 720 s. 26. Rukh oporu v Ukraïni: 1960–1990. Entsyklopedychnyy dovidnyk [Resistance movement in Ukraine: 1960–1990. Encyclopedic guide] / peredm. Osypa Zinkevycha, Olesya Obertas. K.: Smoloskyp, 2010. 804 s. 27. Seko Ya. Istorychnyy diskurs ukraïyns'kykh shistdesyatykyv [Historical Discourse of the Ukrainian Sixties]. Ukraïna-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: istoriya, mizhnarodni vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2010. Vyp. 5. Ch. 1. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats' na poshanu prof. M. M. Aleksiyevtsya. S. 126–133. 28. Seko Ya. Kul'turnyts'ki obyednannya 1960-kh rr. u konteksti rukhu shistdesyatykyv [Cultural associations of the 1960s in the context of the movement of the Sixties]. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: istoriya / za zah. red. prof. I. S. Zulyaka. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2011. Vyp. 1. S. 230–236. 29. Seko Ya. Nelehal'ni orhanizatsiyi URSS druhoi polovyny XX st.: zahal'na kharakterystyka [Illegal organizations of the Ukrainian SSR in the second half of the twentieth century: a general characteristic]. Ukraïna-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: istoriya, mizhnarodni vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2012. Vyp. 10. S. 112–129. 30. Seko Ya. Problemy natsional'noyi identychnosti v tvorchosti ukraïyns'kykh shistdesyatykyv [Problems of National Identity in Creation of the Ukrainian Sixties]. Ukraïna-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: istoriya, mizhnarodni vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2010. Vyp. 4. S. 110–118. 31. Seko Ya. Rozvytok ukraïyns'koho shistdesyatytystva u 1965–1971 rr. [Development of the Ukrainian Sixties in 1965–1971]. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: istoriya / za zah. red. prof. I. S. Zulyaka. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2014. Vyp. 2. Ch. 1. S. 128–133. 32. Seko Ya. Suspil'no-politychnyy diskurs ukraïyns'kykh shistdesyatykyv [Public-Political Discourse of the Ukrainian Sixties]. Ukraïna-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: istoriya, mizhnarodni vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2011. Vyp. 6–7. 20-y richnytsi Nezalezhnosti Ukraïny prysvyachuyet'sya. S. 100–112. 33. Seko Ya. Ukraïns'ki natsionalistychni pidpil'ni orhanizatsiyi 1950–1970-kh rr.: zahal'na kharakterystyka [Ukrainian nationalist underground organizations of the 1950s-1970s: general characteristics]. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: istoriya / za zah. red. prof. I. S. Zulyaka. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2006. Vyp. 2. S. 17–27. 35. Seko Ya. Shistdesyatyky: u poloni ponyattyevykh konstruksiy [Sixties: In the Captivity of Conceptual Constructions]. Ukraïna-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: istoriya, mizhnarodni vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2013. Vyp. 11. S. 28–40. 36. Sotsial'ni transformatsiyi v Ukraïni: pizniy stalinizm i khrushchovs'ka doba: kolektyvna monohrafiya [Social transformations in Ukraine: late Stalinism and Khrushchev era: collective monograph] / vidp. red. V. M. Danylenko; red.-uporyad. N. O. Laas. Kyiv: Instytut istoriyi Ukraïny NAN Ukraïny, 2015. 698 s. 37. Stefaniya Shabatura: vybrana palitra kol'oriv z mozayiky zhyttya i tvorchosti [Stephania Shabatura: Selected color palette from the mosaic of life and work] / uporyadnyk S. Dyakiv. K.: Smoloskyp, 2016. 256 s. 38. Stus V. Doroha bolyu: poeziyi [The Way of Pain: Poetry] / uporyad. ta pislyamova M. Kotsyubyns'koyi. K.: Rad. pys'mennyk, 1990.

222 s. 39. 39. Alekseeva L. Istoriya inakomyслиya v SSSR: noveishii period [History of dissent in the USSR: the newest period]. 3-e izd., ster. M.: Mosk. Khel'sink. gruppa, 2012. 384 s. 40. Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press; University of Alberta, 1985. 334 p.

Valerii Ostrovskiyi

**THE PHENOMENON OF THE UKRAINIAN RESPONSE I
N THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY**

The article offers an author's vision of the problem of interpretation, structuring, generalization, rethought in a new perspective of the dominant feature of the phenomenon of the Ukrainian resistance of the 1950s – 1980s. The analytics conducted is based on the facts contained in monographs, collective works and articles of the well-known and little-known scholars, in the documental collection, encyclopedic publications.

Key words: dissident, dissent, national liberation movement, opposition, resistance.